

Озеро Кара - Кол (Чорне озеро)

АЛТАЙ

(подорожні зариси олівцем)

В. Гжицький

ПОДОРОЖНЯ ЛИХОМАНКА

За кілька днів до від'їзду не бралась ніяка робота. Зараз по службі, ми з Іваном¹⁾ озброївшись „спутником туриста“ — Погребецького ганяли по крамницях, скуповуючи всякі туристичні дрібниці. Найгірше дались в знаки рюкзаки, замовлені на зразок рисунків Погребецького, яких ніяк не можна було на час дістати. Нарешті я не видержав і купив рюкзака закордонного, а Ваня таки дочекався і купив рідного, кустарного вирєбу. Того ж дня були вони наповнені до одказу, і того ж дня рюкзак Вані розпоровся. Обвішані торбами, флягами, озброєні рушницями, сотнями патронів, ми урочисто автомобілем рушили на Харківський вокзал. В дорозі Ваня жалкував, що не купив альпійського троса, ц. т. мотузки, бо їхали ми в гори, на Алтай. Про черевики, а вони до речі були трохи рвані, і штани він не дуже турбувався, але трос не давав спокою. Квитки були готові ще з учорашнього дня і ми без особливих пригод сіли в вагон.

Алтай край далекий...

Потяг рушив. Надходила ніч. Під такт коліс нерви заспокоїлись, уляглись, і я заснув...

Прокинувся я за межами України і знов вернулось учорашнє почуття. Тепер з кожним рухом двигуна, з кожним оборотом колеса машини, дальше від України в незаний, а такий принадний край, мріяний з дитинства, знаний тоді тільки зі скупих підручників, з репродукції картин Третьяковської галереї. З дитинства мріяв я про Азію, як про якусь

¹⁾ Багмутом.

казкову країну і ось думка, якою я її побачу тепер, коли я навчився думати інакше, ніж у ті далекі часи.

Але до Азії ще далеко. Потяг мчить, вагони, як згряя гончих собак за вовком, а він сопе і летить уперед і ніколи вони його не доженуть.

Стою в вікні і набираю вражінь. Мало їх. Другий, третій день їзди не дає нічого нового. Степи, порослі високою травою, степи полинові, болота, річки, гуртки дерев, цілі ліски, і знов степи, степи. Стає нудно. Трохи різноманітності вносить Волга, а за тим знов степ, і знов такі ж краєвиди. На всіх станціях виходимо приглядитись до народу. Ваня все щось купує, поправляється. Всі поправляємось, хоч де-кому це цілком непотрібно. Набираємо води, бо в вагонах душно, нудно, курява. У нашому вагоні на додаток дванадцяттеро дітей і вагон час від часу наповняє своєрідна музика. Іноді на обрії виростають села: руські, татарські, башкирські, вони однаково брудні, занедбані, без дерев, села, що в них справді таки ні одної деревини, а хати, як гриби порозкидані по смітнику. Де-не-де промайне маленька зелена церква, де-не-де мечеть... Нудьга... Пустеля...

Як оазис серед пустелі минаємо озерця, зарослі очеретами, осокою. Долітає болотна музика і пестить серце мисливця. Під'їздаємо до Уфи. Околиця різко міняється. По обидва боки дороги підносяться узгірря вкриті лісом і старі дуби, берези, у лісі папороть... Ріка Белая, високий беріг, красива, багата природа.

Далі на Схід...

ЖЕРТВИ ЦІКАВОСТИ

Але це все ж ще Європа, а хочеться вже бачити Азію. Та вона вже за порогом. Переїзджаємо Урал. Мальовничі гори. Цілі в зелені. Місцями обривисті скелі звисають над залізничним полотном. Дорога весь час над рікою. Прекрасні види. Кіпці покриті ялиною рівною, як свічі. Повітря чисте, дихати легко, свіжо, але сонце зайшло, гори поволі фіолетіють,

контури зливаються, сідає фіолетовий туман. Жаль, що вечір. Найкращі околиці доведеться переїзджати вночі. Іду спати, щоб рано встати, на світанкові, і захопити, хоч трохи, Уралу. Провідник будить о першій годині. Рожевіє небо. Видно, що Схід. Пересуваю стрілки годинника на дві години вперед. Сідаємо в тамбурі на східцях, щоб краще бачити. Нас троє. Ми загітували Йосифа, брата Вані і, замість їхати у Ташкент, він

Мандрівники на Алтай. Праворуч — автор нариса письменник В. Гжицький

іде з нами. Сидимо, щоб побачити межі між Європою і Азією. Ось і вона : між станцією Уржумкою і Хребтом біліє серед лісу кам'яний стовп. На ньому з одного боку написано чорним Европа, а з другого Азія. Тепер можна спати.

Заледве ми встали зі східців, як дорогу у вагон загородив нам контрольор. Він так зрадив, що зловив порушників закону (стояти в тамбурі під час руху штраф три карбованці), що ми ніяк не думали вийти з тієї історії ціло. З рештою і не дивно. Їхати так нудно, треба якоїсь розваги і для контрольора. Врятувало нас мабуть не наше красномовство, а наші мандати. В кожному було якесь Ц. К. у тих комсомолу, а в мене Ц. К. „Плугу“. І я гадаю, що саме моє Ц. К. і мій мандат врятував нас, бо Вася¹⁾ так там просив усі „ліца і учреждения содействовать“... Ц. К. — магічне слово. Воно зачарувало контрольора і ми розстались приятелями.

Це й для нас була розвага, бо далі знов пішли ті самі краєвиди, ті самі степи, ліси і села, брудні, дуже брудні, селяни з сохами, хатки, як купи гною, станції, безліч їх, і, нарешті, на восьмий день Новосибірськ. Тут пересадка. Чекаємо чотири години. Біжимо купатись в Обі. Я біжу в другу чергу і мало не спізняюсь на потяг, але „козак не без долі“. Сідаємо у вагон і їдемо до Бійська. Дорога жахлива, потяг іде поволі, на кожній станції чекає дуже довго, в вагонах тісно, народу повно. На станції „Алтайська“ знов пересадка.

„ВТРАВИВ У ПОЇЗДОЧКУ“

Тут я вже почав сумніватися, чи варт було так далеко їхати. Дорога таки добре стомила. Зі своїми товаришами я поки що не ділився цими думками, але настрої помітно впав у нас усіх. Думав я, що хоч задалека побачу вже гори, але їх не видно. Мовчки сів я на багаж, а мої спутники пішли вештатися по вокзалу. Нарешті я побачив їх зраділих : вони йшли до мене в супроводі третього чоловіка. Позналились. Цей третій — московський журналіст Ч. він повертав уже з подорожі по Алтаю. Його загоріле, здорове, задоволене обличчя вернуло нам настрої. Розказував він з захопленням про свою подорож по горах, яку він зробив на власній коняці і нам радив у найближчих селах купити коні, бо на своїх далеко краще ніж на найманих. Розказував, що бачив ведмеда, забив марала, бачив вовка, то-що. Наші мисливські „страсті“ розгорілись і всю дальшу дорогу до Бійська ми мріяли про полювання і власні коні.

Раз у житті мати власну коняку! Коли захочеш тоді й їдеш!

Вся дорога була заповнена тими мріями. Дешевизна коней зі слів Ч. просто захоплювала. Під такими вражіннями ми висіли в Бійську, ц. т. останній станції перед горами. Тут ми випробували нашу туристичну здатність і з вокзалу навантажені, як верблюди, пройшли чотири кілометри пішки до міста. Проба була дуже важка. Ми ледве долізли. Тепер про коні не могло бути сумніву. Пішки йти було неможливо. Цілий день ми ходили по цьому маленькому азійському містечку скупуючи найпотрібніші речі, як палатку, топір, горшки; ми думали сами харчуватись дичиною й рибою; з нами було три рушниці і біля тисячі набоїв, а Ваня мав ще вудки і перемет. Купили ми чаю пресованого, цукору, соли і півтора пуда сухарів, які теж порадив купити Ч. Багаж наш збільшився неймовірно. Тепер стало питання чи коні витримають.

Нарешті наняли ми підводу і вранці рушили в дорогу. Переплили паромом через велику ріку Бію і рівним, як стіл, степом покотились впе-

¹⁾ Минко.

ред. До вечора, проїхавши сімдесят п'ять кілометрів ми стали на ніч у нашого візника в селі Шульгін-Лог. Візник хотів нам продати свого коня, але ми не хотіли, бо нам треба було гірського коня, а це ще було тільки підгірря. Уранці візник осідлав таки того коня, щоб полегшати парі, яка тягнула наш віз. Тепер їхали ми верхи по черзі. Кінь старий, худий, карий, названий був Росіснантом в честь його великого предка і їхати на ньому називалось „получать удовольствие“, бо трусив він неймовірно; щоб його спонукати до живішого кроку, треба було часто робити гімнастичні вправи руками й ногами. Не зважаючи на все він завжди плентався ззаду. Таким чином, ми немов під ескортою доїхали до столичного міста Ойротської автономної області Улала, цеб-то невеличкого брудного села, під легко іронічний смішок його мешканців. Поява маленького Росіснанта і на ньому високого худого їздця робила своє враження.

З Улала починались уже невисокі гори. Пропонували нам тут коні, але Ваня твердив, що треба обов'язково гірських, а тут ще гори не справжні. Ціни на коні нас трохи здивували. Вони цілком не були такі низькі, як казав Ч.

Запасшись хлібом і іншим провіантом ми пустились далше в дорогу і вечорком доїхали до села Бірюлі в горах. Кинулись по коні, але коней на продаж було дуже мало і всі, що були, розцінювались по сто карбованців. Алтайці дуже люблять цю цифру. Для нас же вона була менш принадна. Вирішили ми їхати далше, де повинні бути коні дешевші і, доїхавши до села Олександрівки, знов спинились. Тут то ми й купили коні. Не дасться описати самого процесу купівлі, заглядання в зуби, обмацування, гону. Всим цим займався спеціаліст наш до коней — Ваня. Варто було бачити його, як він зі своїми довгими ногами сідав верхи на маленьку, худу шкапину і черкаючи ногами землю, здійсмав куряву на Олександрівських вулицях.

Довго ми так пробували, довго торгували і нарешті купили. Я купив собі вороного, середніх літ, кіргізької породи, з горбатим носом, з жалісними очима, Йосиф купив молодого сірого коника, доброго, але змореного, а Ваня маленьку старушку — кобилу з одбитими боками, булану, худу, з літерами Ч. К. на боці. Довго придумували ми їм назви. Для всіх їх підходила назва безсмертного Росіснанта. Мого назвали хлопці Муцою, але назва не втрималась. За трьох коней із сідлами ми заплатили двіста тридцять карб. Таким чином витратили всі гроші, що були на руках і Ваня мусив вертатись знов до Улала, брати гроші з акредитива, бо далше в глибокі гірські ущелини не передбачалось. Вернув він над вечір, не на своїй звичайно кобилі, а на коневі Йосиному, зробивши п'ядесят верст і загнавши коня в шент.

Скоро світ. Звинувши палатку ми нав'ючили коні і вирушили в дорогу. Першу дорогу на власних конях. Дорога вела то в гору, то вниз, ми перевалили хребет гірський і стали на ніч в селі Бешпельтир.

Був пізній вечір. Сіре небо слізилось, гори вкрившись брудним лахміттям хмар готувались на ніч. Думали і ми про спочинок. Мокрі, голодні, змучені, на таких же само конях, кому ми були потрібні? А ті понурі юрти не обіцяли багато вигод і спокійної ночівлі. Але доля не була нам мачухою. Знайшли ми єдину руську хату і в ній культурну людину, що згодилась нас переночувати. Поївши старого гіркого сала, розтягнулись ми на сухій підлозі. На ліжку плакала дитина, а за вікном чорна гірська ніч. Там десь надворі ночували наші безталанні коні.

Коні за попередній день так стомились, що другого дня в'їхавши верстов з двадцять, ми знов спинились тепер під голим небом над рікою Катунь. Скупавшись в річці ми випрали білизну і з'їли перший власний

обід, що складався з чаю, сала смаженого на патиках і сухарів. Сухарі оказались такі тверді, погорілі й не смачні, що того, що було з нами, ми не з'їли б і за рік. Обіцяв Ваня рибкою накормити, але Катунь забрала з першого разу вудки і перемет. Вогнище названо № 1. Ніч провели у палатці. Два спало, а один вартував. Ваня, вартуючи уночі мав інцидент з мирним Алтайцем, якого прийняв за розбишаку і смертельно злякав його своїм Росом,¹⁾ але це ж ніщо, коли згадати помилки власника правдивого Россінанта.

Приватня власність почала вже добре набридати. Коні треба було пильнувати, напувати, боятись за них, щоб не поздихали, чи хто не вкрав. Це було перше неприємне почуття, що так чи інакше розхолоджувало до коней.

На другий день (а який це був день у календарі — ми тоді не знали) ми вирушили пізно, бо до Чемала — нашої бази — було з дванадцять кілометрів. По дорозі стріляли ми ворон, чого мій кінь дуже не любив, стріляли на вітер, щоб хоч трохи злегшити наш багаж, бо самі патрони важили з двадцять кілограмів. Вражала убогість фавни, ми бо гадали, що ведмедів тут, як собак.

Ваня форсував на своїй кобилчині вперед, а ми плентались ззаду. По двох трьох годинах їзди (дванадцять кілометрів) ми нарешті побачили Чемал. Стало легше. Але ніколи не буває повної радості: не доїжджуючи до самого вже села кобила Вані лягла. Ваня, якого ноги були всього на два дециметри до землі, став відразу на них. Ми трохи злякались, думали, що коняка заслабла, але ні, вона просто не захотіла йти. Підняли ми кобилу, посадили знову на неї її власника, але через кільканадцять кроків вона знову лягла. Так лягала вона тричі. Щоб вона нас не засоромила і не лягла в селі, Ваня озброївся в березову галузку, і коли кобила виявляла тільки охоту лягти, кропив її немилосердно.

Доставляючи своїм виглядом великої радості дівворі ми переможньо в'їхали в село і спинились в підвір'ї одного господаря, випадково зустрінутого в дорозі. Тут ми довідались, що коні купували даремно, бо нічого вони не варті, (в цьому ми сами переконались) і що наймати коні далеко вигідніше й дешевше.

Посідали ми на дубках і зажурились.

— Вгравив у поїздочку, сволоц — сказав Ваня, думаючи про Ч.

— Втравив — повторили ми сумно.

Але цим горю не допоможеш. Розсідали ми коні і пішли „обозревать окрестности“.

ЧЕМАЛ

Чемал — це чи не найкультурніша місцевість на всьому Алтаї. Село — колишня станиця місіонерів, лежить над рікою Катунь, оббігає вузькою полоскою гору Бешпек і другою частиною осідає над рікою Чемал. Це старий і новий Чемал. Над рікою Чемалом стоїть будинок відпочинку на двісті ліжок, а над Катунню інтернат для дітей, перероблений з жіночого монастиря і клуб з колишньої монастирської церкви. В селі над Катунню порозселялись дачники, що понаїздили з найближчих міст, як Улала, Бійськ, Новосибірськ і летюча публіка — туристи в дуже незначній кількості, звичайно по двоє по троє, з Харкова, Москви, Ленінграду і інших великих міст Союзу. Лежить село в дуже мальовничій долині, окружене з трьох боків високими горами. Є в ньому дві ідальні, кооперативна і приватна корейця Чана, є кооперативна крамниця і обов'язково називається „Заря Алтая“, є церква, у якій ніхто не молиться, є агроном, ну і,

¹⁾ Рос — система американської рушниці.

здається, все. Село ми оглянули досить швидко, пообідали в двох їдальнях, щоб переконатись де краще і, як приватні власники (маємо ж бо власні коні), вибрали приватну. Тепер треба було потурбуватись про коні. В перші дні нашого приїзду йшли дощі і ми сиділи вдома, або шукали коні, що заходили досить далеко. Одного разу зайшли вони спутані на сам шпиль гори і нам довелось дві години лізти рачки вгору, щоб їх звідти зняти. Яка це була трагічна експедиція! І не увінчалась успіхом.

Стали ми на шпиль гори мокрі від роси і власного поту. Як глянули в долину, аж голова закрутилась. Як же тут злізти? Зловив я сивого, тримаю. Тільки він рушиться — кричу. Срашно, хай йому всячина! Про те, щоб піймати вороного і мови не могло бути. Він розпутався і шпацерує собі як пан, а морда єхидна, дивиться і здається сміється: „що мені зробиш“.

Почали ми спускатись в долину. Як вже злазили — сам не знаю. Пам'ятаю, що найменше вживали ніг. Сунулись більше на руках і на чім попало. Повзли з півгодини, поки стали в такому місці, що можна було стати на ноги. Думали що вороний іде за сивим. Страх приятелі були. Оглянулись — нема. Чуємо ірже. Кличемо його, кличемо, так ніжно, — не йде, не розуміє нашої мови, алтайський. Давай, думаємо, вживемо конячої мови, інтернаціональної.

— Ржім — кажу до Йосі. —
Може bestія послухає.

— Ржи — каже Йося.

Заржав я, та таким басом, аж сам злякався. Не виходить.

А все те серйозно.

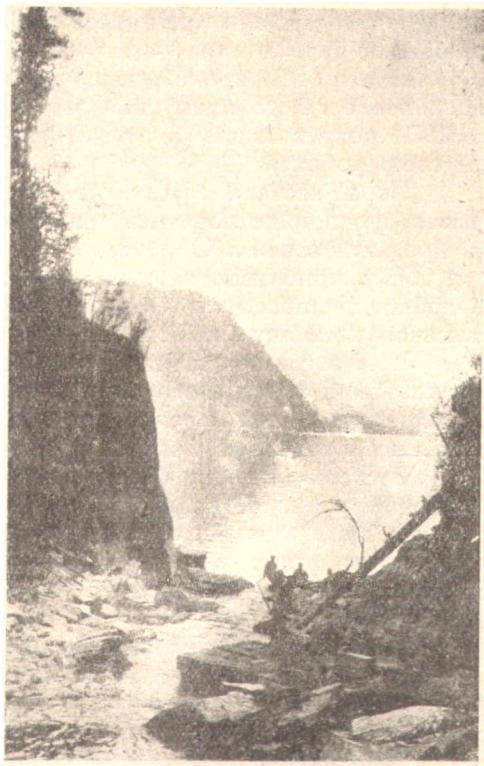
Почав Йося собі тоненько як лошачок: гі-гі-гі...

Пішла луна горами, але мій старий собака, його ржанням не привабиш. Пасся на горі цілу ніч а на другий день привів його за карбованця хлопчик. Коні отруїли нам життя до краю. Всі думки були для них, пішки нікуди не підеш, бо як же лишити коні. Верхи не поїдеш, бо зморені і треба їх берегти для дальших мандрівок, а до того ж ті дощі...

Сидимо в Чемалі і знайомимось з побутом. Робимо власні спостереження. Читаємо книжки, Слухаємо учителя Бобрака — єдиного інтелігентного аборигена — що, до речі, дуже охоче дає всякі пояснення і вказівки — користуючись, здебільшого, багацтвом власної фантазії.

ТРОШКИ ІСТОРІЇ

Алтай входив у склад Джунгарської, або Ойротської держави. Верховодили в ньому монголи. 1757 року здався руському царатові. В 19 столітті царський уряд починає колонізувати край, витісняючи Алтайців

Беріг Телецького озера

з долин, як наприклад, з Бійська дальше в гори. Починаються протести. Уряд обійцяє припинити колонізацію і видає відповідні декрети, але губернатори дістають секретні вказівки і дальше колонізують країну. Долину заселяють руські, Алтайці ж ідуть дальше в гори, але з цим росте і антогонізм. З 1834 року духовна місія рука в руку з поліцією починає насажувати серед Алтайців — шаманістів християнство, щоб вивітрили до решти національний дух, ба навіть, національну окраску. Приклад: хто прийняв християнство — мусить скидати національну одягу. Села, що не хотіли хреститись, покидали насиджені місця і кочували в гори. Засоби місіонерів, що до переведення християнства, були подекуди дуже примітивні, але радикальні: серед поганського села ставлять трьохсаженного хреста і оголошують: хто хоче прийняти християнство — може жити тут, хто ні — хай не сміє виконувати свої релігійні обряди ближче як на п'ять верст від хреста. Частина хреститься, а частина втікає. Місіонерство тривало до революції. Радвлада остаточно вимела його.

Алтаець з природи добродушний, миролюбивий, гостинний, не войовничий, але і його примусили заявити протест царському урядові. Було це 1904 року в звязку з русько-японською війною (Японія ввела в Алтай свою роботу).

„Пора настала звільнитись від ярма. Іде Ойрот, іде месник, який сказав, що прийде поразити тонконогих блідолицих грабіжників, знищити їх, прогнати з землі Ойротської“.

Таку приблизно відозву випустив пастух Чет-Чалпан, загітувавши Алтайців під прапором бурханської релігії. Повстало 3.000 Ойратів в Ус-канському Аймаку (волості). Гасло: бойкот руських.

Карні загоны розбили збунтованих Ойротів, але незадоволення росло. По скінченні війни відбувся суд над повстанцями. Защищав їх адвокат Соколовський, який доказав, що рух не мав політичної, а чисто релігійну підвалину і головарів було виправдано.

Лютнева революція не дала багато, бо знищення царату пройшло майже непомітно. В липні 1917 року утворилась в Бійську „Горная Алтайская дума“, що складалась переважно з руських. Алтайці в противагу руським утворили свій уряд в Улалі, вернувши їй стару назву Каракурум. За голову уряду був художник Гуркін. (Алтаець, художник, учень Шишкіна).

Колчак розбив уряд і обіцяв, що коли Алтайці перейдуть на положення козаків, то дістануть наділи, коли ж ні, то їх розіб'ють червоні. Частину Алтайців було втягнуто в Колчаківський путч. Три роки молодь Алтайська трималась в горах. Отаман Колчаків Сатунін і найомник його — осаул Кайгородов постачали її грішми й бойовими припасами.

В травні 1922 року Радвлада проголосила автономію і всі повстанці з рушницями рушили з гір до дому.

Почалось мирне життя. Школи набиті дітьми і всі хочуть учитися. Замість 27 шкіл місіонерських є понад 100 шкіл Радянських, але нацробітників страшенно мало. Школи мають свої інтернати, бо аїли (села) далеко і діти мусять мешкати при школах. В нацшколах викладають Ойратською мовою. В 7 і 9 літках руською, з обов'язковим викладанням Ойратської, як предмету.

Ойратська область має 99.000 населення, з цього 41% припадає на Алтайців, решта руські.

ЖІНКА

Це предмет конче потрібний в господарстві, куплений за калім. Жінка рабиня, що не має ніяких прав, не бере участі в громадському житті ба навіть, в релігійних обрядах. Зате жінка працює. Вона веде усе хатне

господарство: заготовлює сирчики на зиму (замість хліба), гонить араку, (самогон із молока), стриже вівці, доїть корови, ходить за дітьми і виконує безліч робіт. Щоб краще можна було експлуатувати жінку, придумано дуже оригінальний спосіб одруження. Багатий Алтайць, що потребує робітницю в домі, женить своїх малолітніх синів від 7 років з дорослими дівчатами. Такий парі „молодих“ будують юрту і нова робітниця починає господарювати, ба виховувати чоловіка, бо йому ще треба частенько носати втерти й помагати, коли він не гаразд справляється з деякими частинами одягу, не раз сонного нести в хату до ліжка. Одруження відбувається дуже просто. Наречену викрадають свати, за ними женуться близькі нареченої, ловлять їх, ті дають викуп в виді араки, батько нареченого платить калім і одруження готове. Калім платиться в залежності від маєткового стану купця і продавця нареченої. На „Той“—весіллі, що я був присутній, заплачено за дівчину одну коняку, пару овець і шкіру з видри. Обряд самого вінчання теж дуже примітивний. „Молодий“ не бере в тому жодної участі, він преспокійно бавиться з дітьми, часто також вже жонатими. Дівчині ж миють молоком обличчя, розплітають їй шість кісок і заплітають дві коси, що значить, що вона вже замужня. Потім одягають її в парадний костюм, на голову національну баранячу шапку, закривають очі і переводять в нову юрту. Там вона безмовно сидить до вечора, а за цей час гості і дружки (замужні жінки) закушують на дворі. Ідять кобилятину чи баранину, перлову супу, все це без хліба і соли і запивають аракою і чаєм з сіллю. На другий день молода вже починає працювати, а її чоловік ще довгі літа бавиться. Та й усе життя він не дуже перепрацьовується, бо Алтайці-чоловіки дуже мало працюють. Єдина робота влітку—це сінокос і то більше жінки косять, а в зимі лісові промисли, як то: збирання кедрових горішків і полювання. Але й то не всі цим займаються. Ідять вони верхи в гості до своїх родичів чи знайомих, а знайомий між собою мабуть увесь Алтай.

Коли хлопець виростає і перша жінка йому не подобається, чи замало однієї робочої сили, то він жениться вдруге і перша жінка править йому ніби за матір. Дітей Алтайці люблять і коли жінка, вийшовши заміж за 7-літнього хлопця, приведе дитину, то це не вважається за ганьбу, навпаки, дитину приймають за дар доброго духа. Ще одна вільність: молодший брат може жити з жінкою старшого брата, а старший вже тієї привілеї немає. Тепер, коли вмирає старший брат, то молодший повинен одружитися з його дружиною.

Всі Алтайці від дитинства п'ють горілку і всі курять люльки. Жінки годують дітей грудьми до 4 літ, так що дитина ссе груди матери, попиває араку і покурює люлку. Всі жінки їздять прекрасно верхи.

РЕЛІГІЯ

Менша частина Алтайців—християни хрещені місіонерами, більшість—шаманісти. Шаман називається тут Камом, а служба його, ритуал, називається Камлання. Алтайці не моляться, постів не визнають, свята тільки раз в рік перед сінокосом. Коли яке нещастя, хвороба в сім'ї, чи падіж худоби, Алтайць кличе Кама і цей приносить відповідному богові жертву. Вірять вони в богів і духів. Найвище добре божество називається Ульгень, що має стосунки з людиною так довго, як довго вона живе, і на душу її не претендує. Найвище божество зла називається Ерлік. Цей посилає смерть, і дбає тільки про душу. Крім цих головних є ще ціла плеяда менших божків, що заселяють дев'ять сфер небесних: це сини Ульгєня і Ерліка. У Ульгєня їх сім. Найважливі Карчіт, Пурган і Тяжелган. У Ерліка теж їх не мало. Треба знати, як приблизно

розположені небесні сфери. Перша починається над горами Алтаю, сьома вже вище сонця і місяця, а на дев'ятій сидить Ульгень. Крім того Алтайці вірять в 99 світів і кожний світ має своє небо, землю і пекло. Головний світ називається Кургустан - Тенгере. Управителем настановлений там через Ульгенья Мангізін Мат - Мас - Бурхан. Земля в тому світі називається Алтин - Теленгей, пекло — Мангіз - Точірі - Таян. Головний управитель там Пат - Пан - Кара. Наш світ найменший і найнижчий Кара - Тенгере. (Чорне небо). Головним управителем у ньому є Мадейре. Наша земля — Кара - ор має пекло, що називається Таптан - Кара - Теш. Головний управитель в ньому Кереп - хан. (Лютий). Є в Алтайців, як і в християн, казки про створення світу, потоп, створення жінки і кінець світу. Усі ті казки подібні до християнських, тільки у Алтайців не Ной, наприклад, а Нам і жінка сотворена не з одного ребра, а з двох і не з ребра Адама, а Тарчин - Кама і не Ева, а Мунтю - Шайді, але сюжети казок цілком однакі.

ЮРТА

Я мав приємність познайомитись і з богами, і з обрядами, і з Камом в Аносі — селі забутому в горах, у селі, що складається заледве з кільканадцяти юрт, у селі, де нема ні одної письменною людини, але є чудові гори і багата природа. Алтаєць фантаст. Багатство фантазії дає як раз оте багатство природи. Він має час вигадувати і ось вигадав він багато чортівщини.

Юрта

Вістка про якісь празники, в роді весілля, чи камлання розходить ся блискавкою по всій широкій околиці на десятки кілометрів. Дійшла й до нас в Чемал вістка про те, що в верхньому Аносі відбудеться весілля. Камлання я не мав надії побачити, бо Радвада бореться з цим забобоном, що коштує не раз кілька коней і баранів і я дуже зрадив, коли приїхавши над вечір до Аїла я почув, що швидко почнеться камлання.

Заїхали ми до господаря, що до нього ми мали адресу. Коні пустили на призволяще (не до них було), сами розбили на повдвір'ї палатку і почали чекати вечора. Зайшли в юрту. Посередині горить вогнище. Праворуч від входу сидять жінки, ліворуч чоловіки. Як чоловіки — ми сіли теж ліворуч і почали розглядатись. Цікавість наша до цього була така велика і ми так слабо володіли собою, оглядаючи все довкола, що ми подібні були до Азіятів-варварів, що вдерлися в чуже житло і безцеремонно з усього чудуємось. Азіяти ж — Алтайці, навпаки, були цілком байдужі до нас і мабуть дуже дивувались в душі, що нас може усе так цікавити.

Проти дверей, між двома березовими галузками висить мотузка, а на ній полоски білої, червоної і жовтої матерії — це божок Джаїк. З боку дерев'яний обручик, а в ньому дерев'яна примітивна фігурка обвішана такими ж полосками матерії — це божок Карчіт. Дальше такий самий божок Ханімдес. В кутку на ремінчику висить три ремінчики з кутасиками — це божок Алтай. Над кожним божком галузка берези — це домашні боги — пенати. По-під стіни, як що так можна їх назвати, ідуть шостикутником бруси, по парі, тесані і на них стоїть усе майно Алтайців. Стоїть воно в шкіряних, циліндричної форми, мішках. На одному боці шостикутника є логовище хазяїв, на одному посуд і шкіряний мішок на кумис, що зветься Архит. Недалеко є полицка на ній три дерев'яні мисочки, 2-3 дерев'яні полумиски на дерев'яних ніжках — ось і весь посуд. Над вогнищем — проти себе, на віддаленні яких двох метрів вкопані два стовпи з поперечками. На тих поперечках лежать дерев'яні прутки, що проходять як раз над вогнищем. На них коптять сир, що є головною поживою Алтайців взимку. На одному стовпі з боку лежать жіночі прикраси з мушельок — серцевидні кисети на тютюн, вишиті пацьорками і музикальні струменти: допшур і екелі. Це інструменти на взірць балабайки тільки форма нагадує велику дерев'яну ложку закриту згори дощечкою. На них по дві струни, звичайно волосяні. На допшурі грають пальцями, а на екелі смичком. Неодмінним посудом є кадка, в якій кисне молоко і посуд, що в ньому перегоняється молоко на самогон-араку. Сир, що лишається від перегонки, пресують і коптять. Так виглядає хатне майно пересічного Алтайця. Юрта — це звичайно літнє помешкання. На зиму Алтайці переходять у землянки.

КАМЛАННЯ

Оглядаючи юрту ми не зчулись, як стемніло і в сусідній юрті забарабанив бубон. Кинулись ми туди. Тут уже було повно народу. Жінки сиділи праворуч покурюючи люльки, ліворуч чоловіки теж з люльками, а посередині чоловічої половини сидів навприсідки Кам і ударяючи безперервно в бубон, викрикував якісь незрозумілі слова. Ідучи сюди я вже був поінформований, що робитиме Кам і навіщо це камлання. Господар юрти приносив жертву доброму богові Ульгеню, щоб він помагав йому, бо коней залишилось дуже мало і без божої допомоги хто зна чи збільшилось би. Тут він хотів пізнати і замисли бога на майбутнє — а сказати це міг тільки Кам. Він бо один має право і вміє проникнути в сфери, що над землею і говорити з духами. Коли ми зайшли в юрту, то Кам піднімався в першу сферу. Піднімався він на... конях. Для цього видно було під юртою прив'язано двоє коней, Допитатись як слід важко було, бо мови Алтайської я не знав, можна було догадатись. Кам, обстановка (ніч, гори, юрта, вогнище, незвичні обличчя), несамовиті удари в бубон, дикі викрики Кама мене так заворжили, що я сидів, як вкопаний і не моргаючи оком слідкував за

ним. А він видко піднімався, що раз вище, бо удари робились що раз частіші, піт лився йому з обличчя, він став на ноги, підскакував, тряс бубном, комусь грозив, крутився в шаленому темпі, роздуваючи полами вогнище і наповнюючи юрту їдким димом, потім знов сідав, і знов барабанив. На першу сферу він їхав зо дві години, але моя цікавість не слабшала ні на хвилину. Що даліше, Кам впадав в екстаз. Нарешті устав і почав крутитись. Йому очистили швидко місце до дверей і відчинили двері. Крутячись, як несамовитий, він вилетів на двір. За ним ніхто не йшов. Він бубнив тепер над кіньми й говорив там свої заклинання. Через кілька хвилин знов влетів у юрту, знов почав камлати

сидячи і, нарешті, обезсилений, звалився на землю. Від нього взяли бубон, він витер з обличчя піт, витер пальцями носа, скинув одяг, закурив люльку, попив араки і поволі почав відповідати на питання господаря. Зміст його відповіді був такий: бог хоче в жертву коня і барана.

Посидівши хвилин п'ятнадцять Кам знов надів костюм і почав їхати в другу сферу. Туди він їхав вже на диких гусях. Це тривало знов біля двох годин і наслідком поїздки було те, що бог жадає другого барана.

З другої сфери він рушив на третю сферу і це коштувало господареві другої коняки. Після третьої сфери Кам лежав півзомлілий і бубон довелось йому виривати силою, бо руки йому заокостеніли. Даліше він не міг піднятися. Уся дорога тривала біля шости годин.

Про Кама казали, що він не важний, бо відомі Ками могли підноситись і до п'ятої сфери.

Треба замітити, що люди, сидячи в юрті не дуже переймаються цією процедурою. Камлання

це стосується тільки до господарів юрти, а решта публіки поводитьсь дуже вільно. Один п'яний викрикував увесь час, із усіма вітався по де-кілька раз за руку. Другий заснув, але на них ніхто не звертав уваги і нікому ці викрики не перешкождали. Кам здавалось їх і не чув. Навколо юрти хлопці, дівчата і старі, взявшись за плечі, співали своїх монотонних пісень і майже все населення аїла було до ранку на вулиці. Удосвіта ми пішли спати, а вулиця ще довго не змовкала. Бубна більше не було чути, видно і Кам відпочивав. Але вранці почалось наново. Тепер увесь процес відбувався на дворі і в ньому жінки вже не брали участі. Кам тепер бігав довколо коня, кропив його аракою (кропило — березова галузка), і по де якому часі процесія рушила вгору, де була вже приготована шибениця для коня в виді журавля, що над криницями.

Моління Кама більше не захплювало. Воно тривало надто довго і через те ставало нудним. Сім'я хазяїна (чоловіки) і найближчі гості

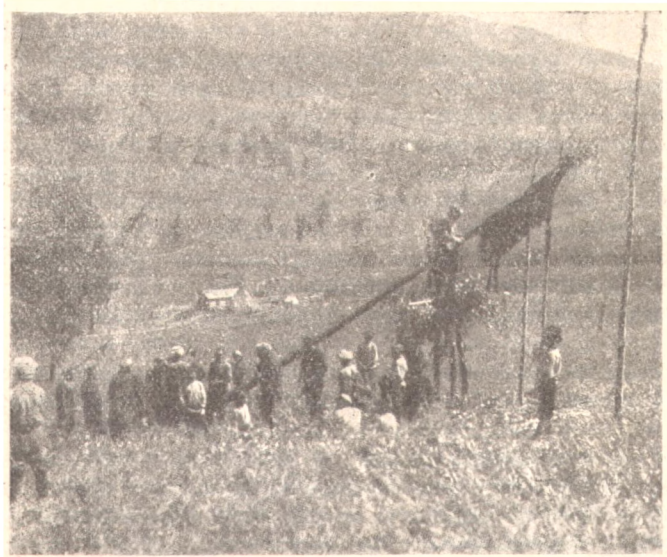
Кам (шаман) править „службу божу”

стояли вряд з Камом і він викрикував дальші свої заклинання. Йому помагали. Один старий дідусь увесь час кричав пискливим голосом : „усе погане собі забери, усе добре нам дай“. Процес цей тривав із годину. Нарешті Кам покропив аракою коня і відступив на бік. Сім'я і гості приступили до коня. Вони прив'язали коневі до кожної ноги вище копита по мотузці, розійшлись на чотирі боки по два чоловіка, взяли за мотузки і почали рівночасно тягнути за них. Роздерта коняка з тяжким стогоном упала на живіт. На неї сіли, звязали морду мотузкою, встромили палку між мотузку і скрутили ніздрі. За дві хвилини коняка згнула. Тоді з неї зняли шкіру, при чім голова, ноги до колін і хвіст залишились цілі. Кишки начинили кров'ю, м'ясо порубали і скинули в казани варити, а шкіру натягнули на одне рем'я журавля і через кілька хвилин шкіра вже гойдалась високо в повітрі. Мертві зуби коняки стискали березову галузку.

Кам (шаман) іззаду

Жертву принесено і тепер починалася найцікавіша частина, а саме обід із кобилятини. Почали від кишок, що найшвидче зварились, а потім перейшли і на м'ясо. Усе це без соли й без хліба. За кілька хвилин казани були вже порожні, кісті обглодані, зложені на жертівник і там спалені. Обід запивається аракою, яку гості чвертками привозять із собою. До вечора тривають забави: хлопці борються, бігають до мети і т. ін. До речі тут можна бачити й жінок, але тільки незаміжніх. Увечері знов починається в юрті камлання, а на другий день висить шкіра другої коняки, для якої в часі молитви над першим конем будують шибеницю трохи нижче від першої. Шкіра коняки висить

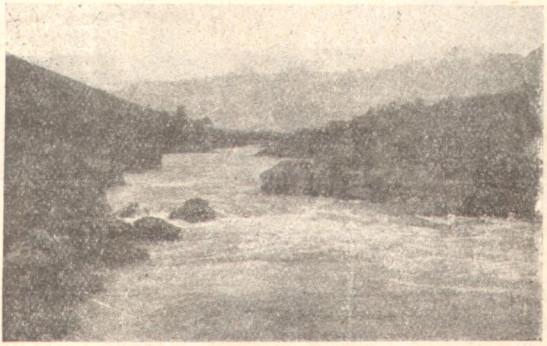
Кінь принесений у жертву богові

ся, бігають до мети і т. ін. До речі тут можна бачити й жінок, але тільки незаміжніх. Увечері знов починається в юрті камлання, а на другий день висить шкіра другої коняки, для якої в часі молитви над першим конем будують шибеницю трохи нижче від першої. Шкіра коняки висить

завжди головою на схід. Другого камлання ми вже не бачили. Нічого нового воно не давало. І зібрались надвечір додому. Тут випадково з'явився аматор і купив у Вані кобилу з сідлом за 33 карб. Так наше стадо зменшилось на 1 штуку і Ваня вертав уже на чужій коняці. Вертали ми повні вражінь, погода стояла чудова, коні бігли шпарко і, як смерклось, ми виїхали в село.

ПОХІД НА ХРИСТОВУ ГОРУ

Через два дні, відпочивши як слід, ми рушили вранці верхами на христову гору. Трудно сказати, чому ця гора так називається. Кажуть, що там сходяться чотири хребти навхрест, але ми їх якось недобачали. Кілька кілометрів дорога добра, але коли почнеш підніматись вгору,

Пороги на Катуні

дорога губиться і доводиться їхати по - над потік, завалений камінням і зарослий високими травами, або й самий потік перетинав нам путь. Дороги ніхто з нас добре не знав і проїхавши трохи ми заблукали. Довелось вертати тим же потоком. Доїхали ми до якоїсь пасіки, що одиноко стояла над потоком, а потім не роздумуючи рушили без дороги прямо в гору. Мій кінь вже з перших кроків дороги ледве ліз. Ваня їхав на чужій коняці і йому нічого

було турбуватись про її здоров'я, а ми з Йосею, як власники, пожаліли свої коні і вели їх за собою ідучи пішки. Гора стрімка, трава по пояс, сонце палить. Я вчепивсь за хвіст передньої коняки, щоб легше було йти. На шпиль явились без сил, зате краєвиди, що простираються з цієї гори були цілком нагородою за труд. Гора з протилежного боку падає стрімкою стіною на кілька сот метрів вниз. Дерева у долині, велетенське каміння, село, виглядають, як дитячі іграшки. Катунь, як вузенька стрічечка, а з другого боку дримають верхів'я, порослі лісами, на Куминських верхах тримтять сніги. Куди оком глянь - гори, бездонні яри, широкі долини, дикі ліси, сніги. Ніде живої душі, тишина і вітер не віє. Над верхами сунуть білі хмари. Шпилі шматують їх і рване ганчір'я летить світами...

Бінокль ходить по руках, усім хочеться заглянути, ще далше, але коли б залізи і там далше, то і звіттам був би такий самий вид, і сніги, і хмари.

Відпочиваємо і рушаємо назад. Згори легше. Я іду знов пішки, щоб не заморити коня. Тепер я іду вже вперед. Тримаюся за вуздечку й тягну коня. Сходимо в долину. Долиною тягне вітер і холодить розпалені обличчя. Додому приїжджаємо на обід.

НАША ШТАБ - КВАТИРЯ

Як я вже казав, спинились ми в господаря, що його ми випадково зустріли на дорозі. Хата в нього була занята і ми мали жити в палатці, але що того дня випав дощ і земля була мокра, ми рішили переспати в його комірці, де лежала кінська зброя, мука, бочки і інші господарські

приладдя. Нам, що в'їхали на таких Россінантах могло видаватись, що комірка ця — замок середньовічний, але нам так на жаль не здавалось. Чесну комірку сильно зраджував запах дьогтю і інших спецій суто комірчаного гатунку. За ложе правила нам палатка зложена вдвоє, за подушки — сідла. Ложе й подушки були не надто м'яккі, але видно не так уже й тверді, бо спали ми прекрасно. Широкі двері були день і ніч відчинені, через них моргали нам зорі і заглядав цікаво місяць. Єдине, що перешкоджало нам спати вночі, це щури, з якими я точив нічні бої, освічуючи поле брані електричним ліхтариком, а вдень докучали кури, найнахабніші з усього роду курячого. Не раз ми гнули шомполи на тій білій пухнатій, не раз летіла сіра, як футбол у гору. Я гадаю, що ми їх нарешті були б відучили від ходження в комірку, але часу було обмаль та й треба було заховувати правила гостинності.

Удень ми рідко сиділи в наших апартаментах. Більшість дня ми проводили над кришталеву чистою рікою Чемалом. Такої чистої річки я ніколи в житті не бачив і не знаю чи може бути вона чистіша. Прекрасна річка Чемал. Згори біжить вона швидко, на порогах гримить, піниться, біліє, на закрутах грає шмарagdовими переливами і вирвавшись на простір спішить по-під Чортову гору до Катуні. На величезних, гладких, зелених каміннях над рікою ми проводили вільний час. Купались в її холодних водах і загорали од сонця. Це була наша твердиня. Своєю наготою ми відстрашували благочестивих старкуватих дачниць, що гніздилися в недалекому домі відпочинку. Мої друзі скакали зі скелі в воду, я ж, розбившись першого разу об каміння, більше не ризкував і купався з краю, хоч хлопці незаслужено з мене сміялись. Перед дном ми завжди навідувались до нашого „табуна“ і перевірюючи наявність повного складу ішли спати, щоб зранку знов шукати його на Бешпеку.

КАРА - КОЛ

Остання більша наша екскурсія була на Кара - кол - Чорне озеро, що лежить в горах. До нього верстов 40 і подорож ми мали зробити за 3 дні. Набравши провіант на тиждень, ми в компанії пари москвичів і місцевої мешканки зтайчки Людмили Іванівни ранком покинули Чемал. Найгірші коні були звичайно власні, ц. т. мій і Йосипа, решта їхала на найманих конях. Вїхали в ранковому настрою. Перші сім кілометрів до села Елікмонар минули майже непомітно, але даліше три кілометри за селом дорога стала важка. Пішла вона лісом, ярами, іноді вузькими стежечками, по над глибокими кручами, річками. Стежка над кручею називається „бом“. Такими бомами довелось їхати кілька верст. Тоді не правиш конем, а здаєшся цілком на його ласку і коли б він спіткнувся чи впав, то з тебе і з коня вийшла б що найбільше одбивна котлета. Дуже боявся я за свого кіргіза. На одному спуску з гори душа цілком збігла в п'яти. Але він не засорэмив роду конячого й вивіз. Не рахуючи двох годин відпочинку ми їхали цілий день і над вечір стали в селі Тура, звідки до озера залишилось яких 10—12 верст. Стали ми в крайній хаті на ніч. Апетити в нас були не малі і всім конче захотілось барана. Найбільше напивав Ваня, запевняючи, що він сам може з'їсти пів барана. Ми звичайно не повірили і купили півбарана для цілого товариства. Було вісім кілограмів. Ваня оголосивши себе диктатором почав видавати накази. Наказом № 1 він настановив мене кулінаром, № 2 призначив мені двох помічників і ми приступили до роботи, а Ваня сидів і даліше видавав накази. № 4 - й наказу (невиконаний) голосив про те, щоб йому, Вані, зашити штани, які подерлися саме в дуже небажаному місці. До вечора було тих наказів 40. Були й таємні, але цих я не

зважає оголосити. Через дві години була смачна зупа і „бефстрогонов“, але як наші не старались і як не хвалили, й половини не могли з'їсти. Спали всі покотом на дворі. Де хто наївшись не міг довго заснути.

Скоро світ, поснідавши рештками баранини, ми рушили в гори. Дорога вела тайгою. Не буду спинятись над докладним описом тайги, опишу її колись у іншому місці, але скажу, що хто не бачив тайги, тому важко уявити дику красоту і грандіозність її. Місцями ховались ми в травах з кіньми, місцями ледве пробирались поміж густі дерева. Тайга тягнулась до самого озера і над озером увірвалась. Пішли високі

Водоспад Карбу

трави, глибокі мохи, дивачкі кущі і саме озеро. Над ним підноситься шпиль, покритий снігом. За всяку ціну ми рішили добратись до них. Віддавши коні провідникові і наблизившись до озера ми побачили на середині його невеличке стадо диких качок. Дві рушниці були з нами і ми відкрили пальбу. „Рос“ викидав кулю за кулею, берданка Йосі плювала шротом, але ні куля не шріт не трапляли. Качки підскакували за кожним пострілом, поринали, але не летіли. Шріт не міг їх дістати, а кулі не трапляли. Спорт цей нам набрид швидко і ми полізли до снігів. Та сніги ті лежали цілком не близько. Минули ми ліс, минули, чагарник карловаті берези на дециметр заввишки, і повзучої ялини, пройшли поля, покриті морем помаранчевих листиків і синіх квіток, озера мохів, і по двох годинах добрались до снігів. Не вважаючи на відносно високу температуру сніги дуже поволі тають, даючи початок безлічі потоків, що стікають з усіх усюдів, годуючи озеро

Кара-кол. Літа їм замало, щоб стояти до решти.

Вертали ми назад парами різними дорогами. Ваня фотографував мене на снігу і ми пішли останні. Спускались не старою дорогою, бо її хто зна, чи знайшли б. Майже всю дорогу лізти рачки. Іноді натрапляли на стрімкі стіни і їх доводилось обходити. Лізли під навислим камінням, що ось-ось грозило обвалитись, звисали ми над кручею тримаючись скель і чахлах кущів. Поки добрались у долину — звечоріло. Небо заслалося хмарами і вони повзли низько, дразнячи озеро, розбиваючись об скелі, окутуючи кедри, як павутиною. На долині почав накрапати дощ. Сфотографували сніги з долу і скерували свої кроки через кущі, велетенське каміння вкрите мохом, до коней. Ми гадали, що решта наших подорожніх уже там, але яке ж було здивовання, коли ми вчули

голоси на горі. Публіка тільки спускалась. Йося так жалібно питав куди злазити. Але через деякий час злізли щасливо всі і по над озером пішли до коней. По дорозі захопив нас дощ. Ваня ішов майже босий, бо черевики розлетілись до щенту та й від штанів можна було багато більше вимагати. Дощ на щастя вщух. Покріпившись рештками поживи ми сіли на коні. Поверталось назад гарно. За яких дві години ми переїхали тайгу, минули Туру і на ніч стали в селі Кара - кол в п'ятнадцяти верстах від озера. Ще одна ніч на дворі, ще один день в дорозі і ми знов в Чемалі. Зробивши цю екскурсію я до решти розчарувався в верховій їзді. Може це кінь тому винен, але в авто воно далеко приемніше.

ДОДОМУ

Небо хмарилось, гори димились, затягалось на дощі. Треба було думати про поворот додому, тим більше, що всіх приїзджих мешканців Чемала охопила дорожня лихоманка, усі готувались до від'їзду. Ресурси наші доходили вже до точки, тож ми, знайшовши собі не завтра візника Алтайця, почали збиратись. Сухарики наші, що одбивали боки коням, ми залишили, майже нерушені, господині. Залишили і всю аптеку, бо її непотрібно було більше возити з собою. Ніч переспали тривожно. А рано вже чекала підвода. Свої коні ми останній раз осіддали і прив'язали ззаду до воза. Ніхто з нас більше не хотів „получать удовольствие“.

Ніхто не провожав нас, як і не зустрічав. Хіба, що вид наших коней викликав усмішку. Але нам було байдуже. За півгодини Чемал сховався в долині. Ми вертали додому. Єдина турбота була ще про коні і все про коні. Тепер стояло питання, чи продамо ми їх? В Олександровці ми й не думали їх продавати, щоб не набратись сорому. Ми й не спинялись у ній, добро, що їхали через неї увечері. Вивели ми коні на продаж аж в Улалі. Продавав я. Яка це безнадійна робота! Наші коні були єдині коні на продаж, і ніхто до них і не підступив. Мій візник, що водив їх (я ходив ззаду) закликав усіх купувати, але охочих не було. Нарешті вже над вечір, коли мене покинули всі надії, з'явився якийсь аматор добрих коней і заявив свою охоту купити пару, але в нього не оказалось найголовнішого — грошей. Я був щасливий, що хоч такий купець знайшовся і, не даремно. Скоро з'явився другий, третій (більше не було). Кожний лавив коням у зуби, зав'язалась торгівля. Не буду описувати всіх моїх переживань з цього приводу, скажу, що одного коня з сідлом ми продали за 50 карб., ц. т. стративши 45 карб. Мого кіргиза продав я ввечері цілком випадково за 45 карб., стративши на 40 карб.

Почастували ми свого візника і він поївши сала з „субуль мало-мало однако“ (трохи цибулі), запряг коні і ми рушили до Бійська. До речі Алтайці дуже люблять слівце „однако“ і вживають його невпопад. На „немного“ кажуть мало-мало. Ще один день і ми в Бійську.

Опинившись в потязі ми немов віджили, і зі скитальців перемінились в давніх людей. Відчули ми це ще сильніше сівши в потяг у Новосибірську, звідки йде пряма дорога без пересідання до Москви. Дні в потязі збігли якось дуже швидко. На станціях напірали тепер більше на малину, бо в кешенях з кожною станцією помітно пустіло. Москва повитрушувала кешені до решти. Недовго сиділи ми в ній. Усього один день, але й цього було досить, щоб вона набридла. Я перший раз був у Москві, але чекав я від неї багато більшого. Зате коли я побачив з вагону рідний Харків, велитенський Будинок Промисловости — серце забилось справжньою радістю.